

Tal vez sexa o corpus satírico da nosa literatura medieval, as cantigas chamadas de «escarnho» e de «maldizer», o que menos atención ten merecido a estudosos (fóra de figuras como Lapa ou Tavani) e profesores en xeral. Prexuízos morais ou lingüísticos, unha suposta «inferioridade» no plano estético a respecto do xénero amoroso ou unha certa dificultade de comprensión que en ocasións poden presentar estas cantigas satíricas teñen sido as razóns, se tal son, polas que o seu coñecimento e o seu disfrute non son tan intensos como acontece coas cantigas de amigo e amor. E, sen embargo, as perto de catrocentas cantigas satíricas galego-portuguesas que conservamos resultan ser unha fonte moito máis fidedigna, moito máis amena e divertida, até moito máis «humana», para coñecermos a lingua medieval e a sociedade que utilizaba esa lingua, os prexuízos e os valores vixentes, as transgresións sociais, as prácticas mercantis, sexuais, literarias ou militares vistas desde o humor, desde a sátira, desde o inxénio. Fronte ao mundo quintaesenciado e topificado das cantigas amorosas medievais, nas cantigas de *escarnho* e *maldizer* amosa-se nos un mundo máis real e próximo, máis vivo e dinámico, máis veraz. Isto é válido mesmo para a presenza da natureza nun tipo e noutro de cantigas. A natureza presente nas cantigas amorosas é tópica (un eco de «locus amoenus», do «lugar agradábel» da literatura latina) e só serve de telón de fondo na maioría das ocasións. Nas cantigas satíricas, en troca, imos ver a seguir como a presenza dos elementos naturais ten unha funcionalidade máis variada e rica e como cada trovador aguza o seu inxénio ao máximo para atopar imaxes orixinais, metáforas simpáticas, símiles ferintes, etc...

CANTIGAS SATIRICAS MIEIEVAIS E NATUREZA

por Emilio Xosé Insua

Non estaría de máis comezar chamando a atención sobre os propios antropónimos (nomes e apelidos) dos trovadores que elaboraron estas cantigas. Nomes de animais, nomes de plantas, árbores e froitos, nomes de accidentes xeográficos, etc. aparecen nas rúbricas do noso cancionero medieval. Vexamos algúns: Joam Soares COELHO; Vasco Pérez PARDAL; Nuno PORCO; Fernán Garcia ESGARAVUNHA (=escaravello); Airas Pérez VUITOROM (=avoitre); Fernando ESQUIO; Joam LOBEIRA; LOPO Lians; Joam ZORRO; GOLPARRO; Afonso Fernández CEBOLILHA; Fernán FIGUEIRA; Estevam FAIAN; Roi Martínez d'ULVEIRA; Gonálo Eanes de VINHAL; Roi Paez de RIBELA; Fernán do LAGO; Martin CAMPINA, etc., etc...

Precisamente nos nomes e apelidos dos seus inimigos encontraron os nosos trovadores o primeiro motivo para a burla. Airas Pérez Vuitorom, nobre portugués, ataca nunha cantiga a un personaxe polo apelido que este tiña, «Bezerra». Afonso Lopes de Baiam, igualmente, satiriza varios guerreiros colocando-lles apelidos irrisórios: Meen SAPO, Lopo GATO...

As comparacións directas tamén daban bons resultados, a vulgar polo uso frecuente que os trovadores fan deste recurso: Afonso X non se recata á hora de comparar as greñas que amosan moitos dos seus soldados coas «barvas dos cabrões», e noutra cantiga debuxa o prototipo de muller que el non quixera para si nestes termos: «velosa (=peluda) come cam» e malulinte «come sisom» ou «como alermam», dous tipos de aves silvestres.

Tamén os alcumes tomados do mundo animal deron pé á sátira. O exemplo quizá máis simpático ofrece-no-lo o propio conde de Barcelos,

D. Pedro de Portugal (que foi o derradeiro mecenas da literatura galego-portuguesa medieval) cando ataca a un tal Toan Mariz, álias «o Bodallo», e a unha tal Moor Martinz, álias «a Camela», con estes versos:

«(..) Natura das animalhas
que son dua semelhança
é de fazerem criança,
mais des que som fodimalhas.
Ve'ora estranho talho

*qual nunca cuidei que visse:
que emprehass'e parisse
a camela do bodalho» (1)*

Determinados froitos, pola sua coloración, viñeron-lle ao rego a Joam de Gaia, escudeiro portugués, para se meter nunha sua cantiga cun arcebispo que, polo que se deduce, era un chisquiño afeitoado ao alcohol de máis. O noso trovador presenta a Ilustrísima, na cantiga, interrogando-se sobre a orixe desa coloración morada que o seu apendice nasal amosa:

«E meus narizes de color berengenha?(.) E meus narizes de color de figos cofeynos?(.) E meus narizes color d'escarlata roxa?(.) E meus narizes color de rosa bastarda?(.) E meus narizes color de moras maduras?(.)», etc.

Algunhas metamorfoses estrañas lograba un certo personaxe a quen o rei Afonso X satirizaba por deprender nos libros as artes do ben amar carnal. Este personaxe, segundo se nos di na cantiga, lograba co seu saber tan particular o seguinte:

*«(..) non á molher
a quen non faça que semelhen grou
os corvos, e as anguias babous,
per força de foder, se x'el quiser.» (2)*

Nunha liña de maior refinamento está D.Dinis, cando, para declarar a maior valia dos trovadores galaico-portugueses, recrimina aos poetas provençais o feito de trovaren unicamente «no tempo da flor», «quand'a frol sazom á», «eno tempo que tem a color a frol». O mérito, pensaba D.Dinis, está en cantar-lle á dama durante todas as sazóns do ano, e non só na primavera, cando todos os elementos naturais axudan...

A covardia, defeito grandísimo e gravísimo nunha sociedade guerreira como a medieval, é finamente satirizada polo trovador Gil Pérez Conde, súbdito de Afonso X, nestes versos:

*«Pôs conta el-Rei en todas fronteiras
que nen en vilas nen en carreiras
que non cômian galinhas na guerra»*

O noso trovador permite-se a liberdade de suxerir cal debía ser o menu que infundise afouteza e valentia aos soldados e nobres nas campañas contra os mouros: «comer vacas e carneiros», «cômian porcos frescos e toucinhos,/ cabritos, cachaç'e ansarinhos»...

Tamén é despiadado cos covardes o

trovador Afonso Méndez de Besteiros. Nunha cantiga sua di-se-nos que D. Foão (=Fulano), ao ver as tropas árabes que avanzaban, botou a correr co medo «come boi que fer tavão», «come bezerro tenreiro» ou «come can que sal de grade (=gaiola)». O tal Foão «sacudiu-se e revolveu-se, / alçou rabo e foi sa via a Portugal».

Posuír un cabalo era na época condición e signo de nobreza, daí que D.Dinis ataque a Joan Bolo recriminando-lle que un simples criado deste «levou-lhe o rocin e leixou-lhe a mua (=mula)». Tamén relacionado coa rixidez dos códigos sociais na época está o denominado por Rodrigues Lapa «escándalo das amas», a raíz da composición por parte de Joam Soares Coelho dunha cantiga en que a dama trovada non era nobre, senón unha ama. De contado, varios trovadores bateron en Joam Soares Coelho, poeticamente falando, por transgredir tan alevosamente a doutrina do amor cortés. Un dos poetas que atacaron ao noso pobre trovador Coelho foi Fernán Garcia Esgaravunha, membro dunha das familias máis poderosas da aristocracia portuguesa de entón. Esgaravunha non fai senón pintar á tal ama e ao seu marido desenvolvendo os labores «próprios» da sua condición plebeia:

*«(..) de castrar verrões,
non lhe achan par, de Burgos a Carrion,
nen a ela de capar galiões
fremosamente, assi Deus mi pardon.»*

O membro viril é, nunha cantiga de Joam Garcia de Guillade un «cavalo» que «non comeu á seis meses, nem se ergeu» até que «creceu a erva/ e per cabo si paceu / e ja se leva». Especialmente coñecidos son os regalos que Fernando Esquio enviou nunha cantiga sua á dona abadesa: «quatro caralhos asnaes», depositando talvez no tamaño dos galanos unha denuncia da enorme lascívia da tal señora, hábitos á parte... O santiagués Joam Airas, pola sua banda, non deixou de suspirar nos seus versos satíricos por poder cabalgar na «mua» dunha dama, referencia obviamente sexual.

Para rematar, dous exemplos xeniais. O primeiro corresponde a Afonso Lopes de Baiam, en concreto ao seu poema satírico «Sedia-xi Don Belpelho en ua sa

maison», onde paródia os cantares épicos e guerreiros. O propio nome «Belpelho», derivado de VULPES (=raposo) xa é satírico, pero o máis simpático é ver como onde a épica coloca escudos, blasóns, armas e liñaxes rimbombantes para cada guerreiro, Afonso Lopes coloca estes elementos: «escudo a colo en que se ve un CAPON / que foi poleiro en outra sazon»; «cavalo velho, caçurro e alaçan»; «campo verde u inquire o cam» (3); «cavalo branco, vermelho na peteira, / escud'a colo, que foi dua MASSEIRA, / e a lança torta DUN RAMO DE CERDEIRA»; etc.

O segundo, a cantiga nº 601 do Cancioneiro da Vaticana, é un poema de Joam Airas onde este ataca aos adiviñadores que buscaban predicar o futuro nas vísceras de determinadas aves, facendo-lles ver canto máis sabrosas son outras criaturas e canto mellor farian en comer e desfrutar sen estar tan pendentes do que acontecerá...:

*«Os que dizen que veen ben e mal
nas aves, e de agoirar preço án,
queren corvo seestro quando van
alhur entrar, e digo-lhes eu al:
que lesu-Cristo non me perdon,
se ant'eu non queria un capon
que uu grande corvo carnaçal.
E o que diz que é mui sabedor
d'agoiro e d'aves, quand'algur quer ir,
quer corvo seestro sempre ao partir,
e poren digo eu a Nostro Senhor
que Ele me dé, cada u chegar,
capon cevado pera meu jantar,
e dé o corvo ao agoirador.
Ca eu sei ben as aves conhocer
e con patela gorda máis me praz
que con bulhafre, voutre nen viaraz
que me non pode ben nen mal fazer;
e o agoirador torpe que diz
que máis val o corvo que a perdez,
nunca o Deus leixe melhor escolher.»*

(4) ■

(1) A paráfrase desta cantiga podería ser esta: «resulta normal que os animais dunha mesma especie procreen no seu tempo, pero vexo un caso que nunca pensei ver: que a camela empreñou do bodallo e pariu».

(2) «non hai muller á que non faga crer que os corvos parecen grou e que as anguias parecen vermes da seda a base de foder, se asi o quere».

(3) en vez do león rampante típico, o trovador coloca, nen máis nen menos, un can que ladra...

(4) ALHUR= nalgún sitio, ALGUR= algures, BULHAFRE= miñado, VIARAZ= abellaruco. ■